

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Тошкент Молия институти

Т. С. Маликов., Н. Ҳ. Ҳайдаров

Бюджет даромадлари ва харажатлари

ўқув қўлланма

**Тошкент
“IQTISOD–MOLIYA”
2007**

Т.С.Маликов., Н.Ҳ. Ҳайдаров. Бюджет даромадлари ва харажатлари (ўқув қўлланма) – Т.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007, 245 бет.

**Иқтисод фанлари доктори, профессор А.В.Вахобовнинг
умумий раҳбарлиги ва таҳрири остида**

Ўқув қўлланма “Молия” фани дастури асосида ёзилган бўлиб, унда бюджет даромадлари, давлат кредити ва бюджет харажатларига оид масалалар ўз аксини топган. Уларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш ҳамда тез ва осон ўзлаштириб олиш мақсадида қўлланмада ўзига хос бўлган жуда кўплаб турли чизмалар келтирилган. Ҳар бир бобнинг охирида келтирилган баҳс-мунозара ёки назорат шаклидаги саволлар ҳам худди шу мақсадлар учун хизмат қилади.

Қўлланма талабалар, магистрантлар, аспирантлар, иқтисодий йўналишдаги Олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари, мамлакатнинг молия-бюджет-солиқ тизимида фаолият кўрсатаётган амалиётчи мутахассислар ва бюджет муаммолари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ўқув қўлланма Тошкент Молия институти илмий-услубий Кенгашининг 2007 йил 25 августдаги 3-сонли Мажлиси қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

Такризчилар: иқтисод фанлари доктори,
профессор О.К. Иминов;
иқтисод фанлари номзоди,
доцент Б.К. Тўхлиев

ISBN–978-9943-13-048-7

© “IQTISOD–MOLIYA” 2007

Кириш

Ҳозирги пайтда бюджет жаҳондаги ҳар бир давлатнинг энг муҳим институтларидан бири ҳисобланади. Унинг самарали фаолият кўрсатиши иқтисодий ўсишнинг сифатига ва ижтимоий фаровонликнинг даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Худди шунинг учун ҳам кейинги йилларда бюджет масалаларига (муаммоларига) катта эътибор билан қаралаяпти.

Бюджетда аккумуляция қилинаётган (тўпланаётган) маблағлар давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, улар давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тегишли функциялар ва вазифаларнинг бажарилишини таъминлайди. Бюджетнинг мақсади ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида ижтимоий йўналтирилган жамиятни барпо этишдир.

Бюджетнинг барқарорлиги мамлакат иқтисодиёти ва энг аввало, унинг социал соҳаси ҳолатини характерлайдиган энг муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Бизнинг мамлакатимизда замонавий бюджетни барпо этиш муштақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бошланган эди. Бу нарса мамлакат иқтисодиёти олдида турган жуда кескин ўзгаришларни амалга ошириш шароитида содир бўлиб, улар ўз навбатида, бюджетнинг олдида турган биринчи даражали вазифаларни ҳам аниқлаб берди. Уларнинг орасида Ўзбекистон иқтисодиётини хўжалик юритишнинг бозор шароитларига мослаштириш, иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва миллий иқтисодиётда инвестицион фаолликни рағбатлантириш алоҳида ўринни эгаллайди.

Истиқлолимизнинг тарихий нуқтаи-назардан қисқа йилларида бюджет масалаларида жуда катта ютуқларга эришилганига қарамасдан, ҳамон бу ерда талайгина муаммолар мавжуд. Бюджет даромадларининг жуда катта қийинчиликлар эвазига шакллантирилаётганлиги, ҳамма вақт ҳам бюджет маблағларидан оқилона фойдаланилмаётганлиги, бюджет дефицити даражасини белгиланган меъёрлар даражасида ушлаб туришнинг зарурлиги ана шундай муаммолар қаторига киради. Мамлакатнинг бюджет тизими ҳам такомиллаштиришга мухтож. Бюджет жараёнининг шаффофлигини таъминлаш зарур ва ҳ. к.

Бунинг учун, энг аввало, бюджет даромади, давлат кредити ва бюджет харажатлари масалалари хусусида фундаменталь билимларга эга бўл-

моқ лозим. Қўлингиздаги “Бюджет даромадлари ва харажатлари” деб номланган ўқув қўлланмаси ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Унинг биринчи қисмида бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари, бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси, солиқлар ва солиқ тизими, умумдават солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар қисқача тарзда ёритилган.

Қўлланманинг иккинчи қисми бюджетнинг даромадлари ва харажатларига нисбатан оралиқ ўринга эга бўлган давлат кредитига бағишланган. Бу ерда давлат кредитининг мазмун-моҳияти ва функциялари, унинг классификацияси, давлат кредитини бошқариш, давлат қарзи, ички ва ташқи қарзлар, давлат – гарант (кафолатловчи) ва кредитор сифатида ҳамда давлат қарзларини бошқариш каби масалалар ўз аксини топган.

Ва ниҳоят, бюджетнинг таркибий қисми сифатида унинг харажатлари қўлланманинг учинчи қисмида ифодаланган. Унда бюджет харажатларининг мазмун-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси, бюджетдан молиялаштиришнинг таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари, бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити, бюджет харажатларига оид айрим камчиликлар ва вазифалар баён этилган.

Қўлланманинг ҳар бир бобидан сўнг унда акс эттирилган фикрларнинг энг асосийлари ва энг диққатга сазоворлари ўзига хос бўлган оригинал чизмаларда келтирилган. Муҳокама этилаётган масалаларнинг моҳиятини идрок этишда бундай ёндашув, бизнинг фикримизча, ўқувчининг фикрлаш қобилиятини чархлайди, унинг мустақил фикрлаш имкониятларини кенгайтиради. Ҳар бир бобнинг охирида келтирилган ўнлаб саволлар ҳам худди шу мақсадларга хизмат қилади.

Ушбу ўқув қўлланма иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юр்தларининг илм толиблари, айниқса, молия ва кредит, солиқлар ва солиққа тортиш, суғурта иши, бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит, бошқарув йўналишларида таҳсил олаётган талабаларга мўлжалланган. Қўлланма, шунингдек, юқоридаги йўналишларда зиё нурини тарқатаётган профессор-ўқитувчилар, илмий изланиш олиб бораётган магистрант ва аспирантлар, молия-бюджет-солиқ тизимида фаолият кўрсатаётган амалиётчи мутахассислар учун ҳам фойдали бўлиши мумкин.

Қўлланманинг сифатини оширишга (яхшилашга) ҳолисона хизмат қиладиган фикрларнинг барчасини муаллифлар мамнуният билан қабул қиладилар.

1-бoб. БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИ

1.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари

Бюджет даромадлари давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурслари бир қисмидан иборат бўлиб, давлатнинг функцияларини бажариш учун зарурдир. Улар пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этади ва турли даражадаги ҳокимият органларининг ихтиёрига келиб тушади.

Қайд этилганларни инобатга олган ҳолда, унга бюджет даромадларининг маъно-мазмунини ифодаловчи қуйидагича таъриф бериш мумкин: **пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келувчи иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этадиган, ҳокимият органларининг турли даражалари ихтиёрига келиб тушадиган, давлатнинг функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлат марказлаштирилган молиявий ресурсларининг бир қисми бюджет даромадлари дейилади.**

Мамлакатларнинг давлат тузилишига боғлиқ равишда бюджет даромадлари қуйидагича фарқланади:

- 1) марказий (давлат) бюджет(и) даромадлари;
- 2) унитар (ягона) давлатлардаги маҳаллий бюджетлар даромадлари.

Федератив (иттифоқчилик) тузилиш(и)га эга бўлган давлатларда бюджет даромадларининг бу икки кўриниши федерация аъзолари бюджетларининг даромадлари билан тўлдирилади.

Бюджет даромадлари давлатнинг даромадларига нисбатан торроқ бўлган тушунчадир. Чунки давлат даромадлари ҳокимият барча даражалари бюджетларининг молиявий маблағлари билан биргаликда яна ўзининг таркибига давлат нобюджет фондлари ва барча давлат секторига тегишли бўлган бошқа ресурсларни ҳам қамраб олади.

Бюджет даромадларининг асосий моддий манбаи миллий даромаддир. Агар давлатнинг молиявий эҳтиёжларини қондириш учун миллий даромад етарли бўлмаса, давлат бундай эҳтиёжни қондиришга миллий бойликни жалб этиши мумкин. Бу ерда миллий бойлик дейилганда маълум бир даврда жамиятнинг ихтиёрида бўлган, ҳозирги ва ўтган авлоднинг меҳнатлари эвазига яратилган моддий неъматлар ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган табиий ресурслар мажмуи назарда тутилаяпти.

Миллий даромадни давлат томонидан давлатлаштириш (давлат ихтиёрига ўтказиш) турли методлар ёрдамида амалга оширилади. Солиқлар, давлат кредити ва пул эмиссияси давлат ҳокимият органлари томонидан миллий даромадни қайта тақсимлаш ва бюджет даромадларини шакллантириш учун фойдаланилаётган методларнинг асосийлари бўлиб ҳисобланади. Бу методлар ўртасидаги нисбат мамлакатлар ва даврлар бўйича турлича бўлиб, мамлакатдаги иқтисодий вазият, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа қарамақаршиликларнинг ўткирлик даражаси, давлатнинг молиявий сиёсати ва молиявий аҳволи билан белгиланади.

Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий методи солиқлар ҳисобланади. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг асосий салмоғи таъминланади. Турли мамлакатлар марказий бюджетларининг даромадларида солиқ тушумлари қарийб 90%ни ташкил этади. Федерация аъзолари ва маҳаллий бюджетлар даромадларида солиқларнинг салмоғи нисбатан пастроқдир. Бу бюджетлар бириктирилган (тегишли бюджетларнинг ўз даромадлари) ва тартибга келтирувчи (бюджет тизимининг юқори бўғинидан қуйи бўғинига бериладиган даромадлар) даромадлар ҳисобидан шакллантирилади.

Ўзининг молиявий аҳамиятига кўра давлат кредитлари бюджет даромадларининг навбатдагиси ҳисобланади. Келгуси йил учун бюджет тузилаётган пайтда бюджет дефицити мавжуд бўлса (вужудга келса), давлат ана шу методдан фойдаланади. Давлат мамлакатда молиявий аҳволнинг мураккаблашиши ва бюджет дефицити ҳажмининг ошишига мувофиқ равишда давлат кредитига мурожаат қилади. Бундай кредитларни олишнинг икки йўли мавжуд:

- 1) давлат номидан қимматли қоғозларни чиқариш йўли билан жисмоний ва юридик шахслардан давлат қарзларини олиш;
- 2) марказий банк ва бошқа кредит ташкилотларидан олинган кредитлар.

Давлат кредит операциялари ҳажмининг ошиши давлат қарзининг ошишига олиб келади. Ўз навбатида, давлат қарзлари солиқлар билан чамбарчас боғлиқ. Уни узиш (қайтариш) ва у бўйича фоизларни тўлаш, асосан, солиқ тўловлари ёки давлатнинг янги кредит операциялари ҳисобидан амалга оширилади.

Фавқулодда ҳолатларда, солиқ тўловлари ва давлат кредитларини олиш мураккаблашганда давлат қоғоз пуллар эмиссиясига мурожаат қилади. Бу бюджет даромадларини тўлдиришнинг энг ноқулай методидир. Чунки бу методнинг қўлланилиши тегишли тартиб-

да товар билан таъминланмаган пул массасининг ўсишига ва инфляцион жараёнларнинг кучайишига, пировардида эса, оғир ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Бюджет даромадлари мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, оралиқ (транзит) характерга эга. Улар юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади. Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади. Бу молиявий (бюджет) категориянинг намоён бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва ажратмалардан иборат.

Микдорий жиҳатдан бюджетнинг даромадлари яратилган (ишлаб чиқарилган) ялпи ички (миллий) маҳсулотда (миллий даромадда) давлатнинг улушини кўрсатади. Уларнинг абсолют ҳажми ва салмоғи мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти (миллий даромади)нинг умумий ҳажми, у ёки бу даврда давлатнинг олдида турган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, муҳофаа ва бошқа вазифалар билан белгиланади. Ана шуларга мувофиқ равишда бюджетда маблағларни концентрация қилиш (тўплаш, йиғиш) микдори ва уларни ундиришнинг шакл ва методлари аниқланади.

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг қуйидаги принципларга асосланиши мақсадга мувофиқдир:

- субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига риоя этиш (шароит яратиш). Бунинг маъноси шундан иборатки, субъектларга тегишли бўлган маблағлар бир қисмининг бюджетга олиниши уларнинг мустақил ривожланишига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак. Бу чегарадан ошиб кетиш субъектларнинг мустақиллигини йўқотишга, касодга учраш ҳолларининг вужудга келишига, ички резервларни қидириб топишга ва ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини таъминлашга интилишнинг сусайишига, хуфёна иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади;

- субъектларнинг хатти-ҳаракати ва интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган даромадларнинг тўлиқ ёки қисман бюджетга олиниши. Маълум бир харажатларни амалга оширмасдан туриб олинган барча даромадлар субъектларнинг ихтиёрига қолдирилмасдан давлатнинг ихтиёрига ўтиши керак. Бу принципнинг таъсири остига субъектлар маъмуриятининг нотўғри, ноқонуний ҳара-

кати (масалан, давлат стандартларини бузиш ва бошқалар) натижасида олинган даромадлар ҳам киритилмоғи лозим;

– ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадлар учун корхонанинг режалаштирилган эҳтиёжидан ортган суммаларни бюджетга олиш. Бу принцип бюджет даромадларини давлат корхоналарининг маблағлари ҳисобидан ташкил этишда қўлланилиши мумкин. У давлат корхоналарининг молиявий ҳолатини тартибга солади ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда давлатнинг манфаатларини таъминлайди;

– бюджет механизмининг рағбатлантирувчи таъсирини таъминлаш. Субъектлар ихтиёридан маблағларнинг бюджетга олиниши уларнинг самарали фаолият кўрсатишини рағбатлантириши керак. Бу ерда қўйилган вазифа фақатгина бюджет даромадларини миқдорий жиҳатдан таъминлаш эмас, балки шу орқали корхонада фаолият кўрсатаётган меҳнат жамоаларининг манфаатларига, улар фаолиятининг сифат кўрсаткичларига тўловларнинг таъсирчанлигини кучайтиришдир;

– бюджет даромадларини шакллантиришда улушли иштирок этиш. Бу принцип аҳоли маблағлари ҳисобидан бюджет даромадларини шакллантиришда қўлланилиб, унинг натижасида аҳоли даромадларининг бир қисми улар олган даромадларининг даражасига боғлиқ равишда бюджетга ўтказилади.

Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида бюджетга ундирилиши туфайли уларга нисбатан бу жараёнда қуйидаги принциплардан фойдаланилади:

– солиқларнинг бюджетга олиниши мамлакат миллий бойлиги манбаларининг тугашига олиб келмаслиги керак;

– солиқлар уларни тўловчилар ўртасида тенг (адолатли) тақсимланмоғи лозим;

– солиқларнинг ишлаб чиқарувчилар айланма фондлари ҳажмига таъсир кўрсатмаслиги;

– солиқларнинг соф даромадга нисбатан ҳисобланиши;

– давлат учун солиқларнинг ундирилиши иложи борица арзонроқ бўлиши лозим;

– солиқларнинг ундирилиш жараёни хусусий секторни сиқиб чиқармаслиги керак.

1.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси

Бюджет даромадлари ўзларининг манбалари, ижтимоий-иқтисодий характери, мулкчилик шакли, солиқ ва тўловларнинг тури, маблағларнинг тушиш шакли, уларни бюджетга ундириш методлари ва ҳоказоларга мувофиқ классификация қилиниши мумкин.

Энг аввало, бюджет даромадлари ўзларининг манбаларига кўра қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

- солиқли даромадлар;
- носолиқли даромадлар;
- тикланмайдиган (қайтарилмайдиган) тарзда ўтказиладиган пул маблағлари.

Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдават солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона бождари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат.

Носолиқли даромадлар таркибига қуйидагилар киради:

- давлат мулкани фойдаланишдан олинган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган ҳақли (тўловли) хизматлардан келган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, конфискациялар, компенсациялар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ва мажбурий ундирилган бошқа маблағлар;
- молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва бюджет кредитларидан ташқари);
- бошқа солиқсиз даромадлар.

Бюджет даромадларининг таркибига тушумларнинг қуйидаги кўринишлари ҳисобга олиниши мумкин:

- давлат мулкани вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинadиган маблағлар;
- кредит муассасаларидаги ҳисоб варақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фойизлар кўринишида олинadиган маблағлар;

- давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинadиган маблағлар;

- қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ;

- давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидентларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар;

- давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);

- давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинadиган қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар.

Бюджет даромадлар қисмини тўлдиришнинг манбаларидан бири бюджет тизимида бошқа даражада турган бюджетдан дотациялар, субвенциялар ва субсидиялар ёки маблағларни қайтарилмаслик ва тикламасликнинг бошқа шаклларида олинadиган молиявий ёрдамдир. Бундай молиявий ёрдамлар маблағларни олувчи бюджетнинг даромадларида ўз ифодасини топиши керак. Жисмоний ва юридик шахслардан, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар ҳукуматларидан қайтарилмайдиган ёки тикланмайдиган шаклда ўтказилаётган маблағлар ҳам бюджетнинг шундай даромадлари таркибига киради.

Ҳозирги амалиётда давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификация қилинапти:

1. Тўғри (бевосита) солиқлар. Уларнинг таркибига юридик шахсларнинг фойдасидан олинadиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган қатъий солиқ киради.

2. Эгри (билвосита) солиқлар. Бу солиқларнинг таркиби қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона божлари; жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқдан иборат.

3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи. Бу гуруҳга кирувчи солиқлар ва тўловлар мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойлик-

ларидан фойдаланганлик учун солиқ ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни ўз ичига олади.

4. Устама фойдадан олинадиган солиқ.

5. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ.

6. Бошқа даромадлар.

Шунингдек, юридик нуқтаи-назардан, бюджет даромадлари уч гуруҳга ажратилиши мумкин:

- давлат бюджети даромадлари;
- республика бюджети даромадлари;
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари.

Давлат бюджети даромадларига “Бюджет тизими тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-моддасига мувофиқ қуйидагилар киритилади:

- қонун ҳужжатларида белгиланган солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар;
- давлатнинг молиявий ва бошқа активларининг жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;
- юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;
- резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига тушадиган тўловлар;
- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Ўзбекистон Республикасининг республика бюджети қуйидаги даромадларни ўз таркибига олади (юқоридаги қонуннинг 15-моддаси):

- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдават солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар;
- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларининг жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

- юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

- резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар;

- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Ва ниҳоят, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари қуйидагилар ҳисобидан шакллантирилиши мумкин (“Бюджет тизими тўғрисида” ги Қонуннинг 18-моддаси):

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга ўтказиладиган умумдават солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ давлат мулки объектларини жойлаштириш, фойдаланишга беришдан олинган даромадлар;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

- юқори бюджетлардан бериладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари;

- юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра бюджет даромадлари икки гуруҳга бўлиниши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектлардан олинадиган даромадлар;
- аҳолидан тушумлар.

Мулкчилик шаклига кўра бюджет даромадлари қуйидаги кўринишларни олиши мумкин:

- нодавлат сектордан олинадиган даромадлар;
- давлат хўжаликларидан олинадиган даромадлар;

– аҳолидан олинадиган маблағлар.

Бюджет даромадларининг юқорида санаб ўтилган ҳар бир гуруҳлари даромадларнинг манбалари, тўловларнинг турлари ва ҳоказолар бўйича кичик гуруҳларга бўлиниши ҳам мумкин. Масалан, давлат хўжаликларидан олинадиган даромадларга давлат корхона ва ташкилотларининг тўловлари, давлат мулкани сотишдан олинадиган даромадлар, давлат ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган хизматлардан олинадиган даромадлар киради. Аҳолидан бюджетга келиб тушадиган маблағлар эса солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловлардан иборат бўлиши мумкин.

Ўз навбатида, ҳар бир кичик гуруҳларга бириктирилган бюджет даромадлари тушумларнинг алоҳида туридан иборат. Масалан, давлат корхоналари томонидан бюджетга ўтказиладиган даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи ва бошқалар киради. Шунингдек, давлат мулкидан олинадиган даромадлар таркиби божхона даромадларидан, эгасиз ва мусодара қилинган мол-мулкни, талаб қилиб олинмаган юklar ва почта жўнатмаларини, мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган мол-мулкларни реализация қилишдан олинган тушумлардан иборат. Давлат ташкилотлари ва муассасалари томонидан кўрсатилган хизматлар учун олинган даромадларга давлат автомобиль инспекциялари томонидан ундириладиган йиғимлар, товар белгиларини қайд этганлик учун йиғимлар, ўлчов асбобларини давлат текширувидан ўтказилганлиги учун ҳақ, суд ва арбитраж органлари ҳамда нотариаль идоралари томонидан аҳолига кўрсатилган хизматлар учун олинадиган ҳақ ва бошқалар киради.

Бюджет даромадлари мажбурий ёки ихтиёрий тарзда (шаклда) мобилизация (жалб) қилиниши мумкин. Бунда даромадларни мажбурий шаклда мобилизация (жалб) қилиш ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Ихтиёрий шаклдаги тўловларга давлат облигацияларини ва пул-буюм лотереяларини реализация қилишдан олинган тушумлар киради. Бюджет даромадларини шакллантиришдаги мажбурийлик юридик ва жисмоний шахслар томонидан маълум бир маблағлар белгиланган муддатларда бюджетга ўтказилиши зарурлигини англатади. У ёки бу тўловни қонун томонидан мажбурий деб эътироф этилиши тўланмаган суммаларнинг мажбурий ундирилишини кўзда тутати. Бу ҳолат бюджетнинг ижроси учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, маблағларни тўлиқ ва ўз вақтида бюджетга мобилизация қилишга (жалб этишга) йўналтирилган.

Субъектларнинг даромадлари бюджет ихтиёрига икки хил методларни қўллаш эвазига олинishi мумкин:

- 1) солиқли методлар;
- 2) носолиқли методлар.

Солиқли методлар учун маблағларнинг бюджет фойдасига аниқ белгиланган миқдорларда ва олдиндан ўрнатилган муддатларда ундирилиши характерлидир. Солиқларнинг ундирилиши мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулоти ва миллий даромадининг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши билан боғлиқ. Улар ёрдамида хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолига тегишли бўлган маблағларнинг бир қисми давлат ихтиёрига ўтказилади. Солиқларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва бошқа солиқлар киради.

Носолиқли даромадлар давлатга тегишли бўлган корхона ва ташкилотлардан олинadиган тўловлардир.

Давлат мулкига айланadиган ва қайтарилишини талаб этмайдиган маблағлар ҳам бюджетнинг даромадлари бўлиши мумкин. Бироқ айрим тўловлар давлатнинг ихтиёрига вақтинчалик фойданиш учун ўтказилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда давлат олинган маблағларни сарф этсада, у бу маблағларни белгиланган муддатларда ва тўлиқ равишда қайтаришга мажбур. Ана шундай бюджет даромадларининг кўринишларидан бири давлат облигацияларини реализация қилишдан олинган тушумлар ҳисобланади. Бюджет даромадларига улар шартли равишда, фақат шу йилнинг бюджети даромадлари нуқтаи-назаридан киритилиши мумкин.

Бюджетларнинг барча даромадлари у ёки бу бюджетларга бириктирилишига қараб иккига бўлиниши мумкин:

- 1) бюджетнинг ўз даромадлари;
- 2) бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари.

Мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ равишда доимий асосда тегишли бюджетга тўлиқ ёки қисман бириктирилган даромадлар бюджетнинг ўз даромадлари дейилади. Уларга тегишли бюджетларга бириктирилган солиқли ва носолиқли даромадлар киради.

Навбатдаги молиявий йил (ёки узок муддатли давр асосида, одатда 3 йилдан кам бўлмаган ҳолда) учун бошқа даражадаги бюджетларга ажратмалар нормативи ўрнатиладиган солиқлар ва бошқа тўловлар бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари дейилади.

Бюджет даромадларининг деярли барчаси сарфланиш нуқтаи-назаридан олдиндан мўлжалланган мақсадларга эга эмас. Улар уму-

мий фондга туширилади ва одатдаги молиялаштириш тартибида фойдаланилади. Бюджет даромадларининг фақат баъзи бирларигина олдиндан белгиланган мақсадлар учун мўлжалланган. Уларнинг таркибига ижтимоий суғурта бадалларини киритиш мумкин.

Солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва мажбурий ажратмалар алоҳида шакллари ва турларининг йиғиндиси бюджет даромадларининг ягона тизимини шакллантиради. Турли субъектлардан келиб тушадиган бюджет даромадлари умумдават эҳтиёжларини таъминлаб, бир-бири билан ўзаро боғлангандир.

Бюджет даромадларининг таркиби ва унинг тузилмаси доимий бўлмасдан, улар мамлакат тараққиёти ва давлатнинг олдидаги вазифаларнинг ўзгаришига мувофиқ равишда ўзгариб боради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг даромадлари учун 2007 йилда қуйидаги таркиб ва тузилма хосдир (1-жадвалга қаранг).

Демак, 1-жадвалда келтирилган рақамлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари 2007 йилда тўғри (бевосита) солиқлар, эгри (билвосита) солиқлар, ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи, устама фойдадан олинадиган солиқ, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ ва бошқа даромадлардан таркиб топган. Давлатимиз бюджетининг даромадлари таркибий тузилмасида эгри (билвосита) солиқлар, яъни қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, божхона божлари, жисмоний шахслардан олинадиган ягона бож тўлови ва транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар ҳал қилувчи ролни ўйнамоқда. Айнан шу гуруҳга кирувчи солиқлар ҳисобидан Давлат бюджети даромадларининг қарийб ярми (48,6%) шаклланаёпти. Бу ердаги солиқлар орасида қўшилган қиймат солиғи (24,7%) ва акцизлар (18,0%) Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Биргина қўшилган қиймат солиғи ёрдамида Давлат бюджети даромадлари қарийб $\frac{1}{4}$ қисмининг шаклланаётганлиги бу солиқнинг бюджет даромадлари тузилмасидаги ўрнининг қандай эканлигини яққол кўрсатаёпти.

Шунингдек, Давлат бюджети даромадларининг таркибий тузилмасида тўғри (бевосита) солиқлар ҳам ўз ўрнига эга. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг деярли $\frac{1}{4}$ қисми ташкил топаёпти. Унинг асосий қисми (жами тўғри (бевосита) солиқларнинг 56,5%) эса жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ҳиссасига тўғри келаяпти.

